

SOLVA

INTERGEMEENTELIJK SAMENWERKINGSVERBAND
VOOR RUIMTELIJKE ORDENING EN SOCIO-ECONOMISCHE EXPANSIE

SINT-LIEVENS-HOUTEM EILAND

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

februari – maart en mei 2011

Klinkenborg S., Taelman E., De Graeve A. en Cherretté B.

ARCHEOLOGIE – RAPPORT 24

Colofon

Project:

Archeologisch onderzoek
Opgraving
Sint-Lievens-Houtem - Eiland (11-SLH-EI)

Opdrachtgever/Bouwheer:

Gemeente Sint-Lievens-Houtem
Marktplein 3
9520 Sint-Lievens-Houtem

Uitvoerder:

SOLVA
Intergemeentelijk samenwerkingsverband
voor ruimtelijke ordening en socio-economische expansie
Zuid III, Industrielaan 18
9320 Aalst (Erembodegem)

Sigrid Klinkenborg (projectarcheoloog – vergunninghouder)
Evelien Taelman (projectarcheoloog)
Arne De Graeve (projectarcheoloog)
Bart Cherretté (coördinatie)
Wim Vanrolleghem (technisch assistent)

Wetenschappelijke ondersteuning:

/

Termijn:

24 februari – 16 maart 2011 & 10 – 17 mei 2011

Wettelijk depotnummer:

D/2013/12857/6

SOLVA

Afbeelding voorblad: Detail uit de Atlas der Buurtwegen.

Copyright: Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SOLVA. Alle foto's, tenzij anders vermeld: © SOLVA.

INHOUDSTAFEL

Inhoudstafel	4
1. Inleiding	5
1.1 Algemene gegevensfiche	5
1.2 Aanleiding van het onderzoek.....	5
1.3 Doelstelling van het onderzoek	5
1.4 Opbouw van het verslag	6
2. Algemeen.....	7
2.1. Geografische en bodemkundige situering	7
2.2 Historische situering	8
2.2.1. Oudste historische vermelding.....	8
2.2.2. Koutertoponymie	8
2.2.3. Bedevaart en jaarmarkt	9
2.2.4. Plaetse en/of dries ?.....	9
2.2.5. Vijvers en grachten.....	10
2.2.6. Schepenhuisje en 't Calf.....	12
2.3 Archeologische situering en historiek van het onderzoek	13
3. Het archeologisch onderzoek	15
3.1 Methodologie en verloop van het onderzoek	15
3.2 Resultaten	16
4. Algemene conclusie en nabeschuwing	21
5. Bibliografie	22
6. Bijlagen	24

1. INLEIDING

1.1 Algemene gegevensfiche

Opgraving X	Prospectie ☐
Vergunningsnummer:	2011/044
Datum aanvraag:	16 februari 2011
Naam aanvrager:	KLINKENBORG Sigrid
Naam site:	Sint-Lievens-Houtem – Eiland (11-SLH-EI)

Site:	Sint-Lievens-Houtem '11
Code van de site:	11-SLH-EI
Type onderzoek:	Opgraving
Plaats:	Sint-Lievens-Houtem, Eiland, Marktplein
Kadaster:	Sint-Lievens-Houtem, Afd.1, Sec. A en B, openbaar domein
Vergunningsnummer:	2011/044
Vergunninghouder:	Sigrid Klinkenberg
Datum aanvraag:	16 februari 2011
Opdrachtgever:	Gemeente Sint-Lievens-Houtem Marktplein 3, 9520 Sint-Lievens-Houtem
Uitvoerder:	Intergemeentelijk samenwerkingsverband SOLVA, Industrielaan 18 Zuid III, 9320 Aalst (Erembodegem)
Archeologen:	S. Klinkenberg, B. Cherretté, E. Taelman en A. De Graeve
Wetenschappelijke begeleiding:	/
Termijn:	24 februari -16 maart 2011 & 10 mei – 17 mei 2011
Methode:	Opgraving

1.2 Aanleiding van het onderzoek

Naar aanleiding van rioleringswerken in de straten rond de kerk van Sint-Lievens-Houtem, werd beslist deze eerst aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Doordat de straten gesitueerd zijn in de historische kern van de gemeente en doordat de werken het archeologisch bodemarchief zouden vergraven, was archeologisch onderzoek noodzakelijk.

1.3 Doelstelling van het onderzoek

De voornaamste doelstelling van deze opgraving is het registreren van alle archeologische sporen. Eerder uitgevoerd onderzoek op het Marktplein, in het kader van het ontwerpplan van de herinrichting van het centrum en aanpalende straten, leverde al archeologische kennis op betreffende de geschiedenis van de gemeente, iets wat door dit onderzoek aangevuld en verder in kaart gebracht wordt.

1.4 Opbouw van het verslag

In hoofdstuk 2 worden geografische, bodemkundige en historische gegevens verstrekt betreffende het Eiland en het Marktplein, net zoals de resultaten van het eerder uitgevoerd onderzoek op het Marktplein. Hoofdstuk 3 behandelt de toegepaste methodologie en de resultaten van dit onderzoek. De algemene conclusie volgt in hoofdstuk 4, gevolgd door een nabeschuiving in hoofdstuk 5.

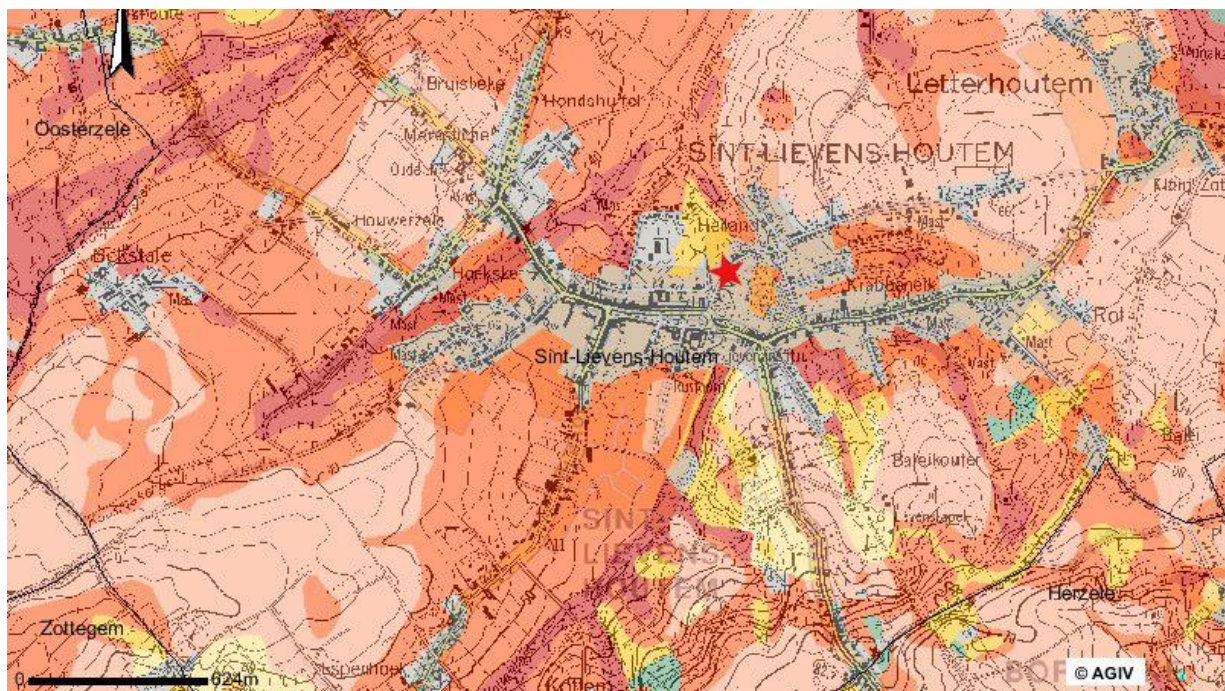
2. ALGEMEEN

2.1. Geografische en bodemkundige situering

Sint-Lievens-Houtem is centraal gelegen in de provincie Oost-Vlaanderen, aan de voet van de Vlaamse Ardennen en tussen de Schelde en de Dender. De gemeente wordt doorkruist door de gewestweg N462 (Wetteren-Westrem en Zottegem-Oombergen). Door de fusie van 1977 is het samengevoegd met Letterhoutem, Bavegem, Vlierzele, Zonnegem en het bosrijke deel van Oombergen (Cotthem). Het heeft een oppervlakte van 2666 ha en telt ca. 9000 inwoners. Het grenst ten noorden aan Wetteren en Lede, ten oosten aan Erpe-Mere, ten zuiden aan Herzele en Zottegem en ten westen aan Oosterzele.

Het tertiair substraat bestaat uit zandige en kleiige, nagenoeg horizontale, sedimentaire formaties, die min of meer sterk door erosie zijn aangetast tijdens de interglaciale en interstadiale fasen van het Pleistoceen. Het Paniseliaan (tijdvak binnen het Tertiair) vormt de ondergrond van het bestudeerde gebied (glauconietrijk zand). Langs de depressie van de Cotthembeek ligt het klei-zand-complex van het Onder-Paniseliaan (glauconietrijke klei). Tijdens het Würmglaciaal is het versneden tertiaire oppervlak bedekt met niveo-eolisch leem (loess). Dat pleistocene dek is tamelijk dik (5-10 m) in de depressies, maar vrij dun (1-2 m) op de ruggen. In het Holoceen, vanaf het Atlanticum, hebben de valleien zich met kleiig en lemig alluvium gevuld.¹

Sint-Lievens-Houtem ligt in de Oost-Vlaamse leemstreek. De volledige oppervlakte van het Marktplaatsplein en onmiddellijke omgeving staan op de bodemkaart gekarteerd als bodemtype OB (bebouwde zones). Rondom de dorpskern komen overwegend bodems voor van het type Aba (droge leembodem met textuur B horizont) en AcaO (Matig droge leembodem met textuur B horizont). (**figuur 1**)

Figuur 1: Topografische en bodemkaart van de omgeving van Sint-Lievens-Houtem, met situering van de site.

Legende: rood: natte leem; lichtrood: droge leem; roze: leem-complexen; geel: vochtig zandleem; lichtgeel: droge zandleem; grijs: antropogeen. (Bron: AGIV)

¹ Daels & De Dapper, 1997, p. 8-9.

2.2 Historische situering

In dit hoofdstuk wordt een beknopt overzicht gegeven van enkele belangrijke historische aspecten die van belang zijn voor het begrijpen van de geschiedenis van Sint-Lievens-Houtem en voor de interpretatie van de resultaten van het archeologisch onderzoek. Er is historische informatie overgenomen van enkele auteurs die onderzoek deden naar bepaalde historische/archeologische aspecten van Sint-Lievens-Houtem (o.a. W.L. Braekman, E. Thoen, I. Van der Kelen, A. Verhulst. (cf. bibliografie)). Daarnaast is ook het “voorstel tot rangschikking als monument van Sint-Lievens-Houtem: ‘Paardenmarkt’, dries” van de KCML² (Provinciale Commissie Oost-Vlaanderen) uit 1997 geraadpleegd.

2.2.1. Oudste historische vermelding

De oudste historische vermelding van Sint-Lievens-Houtem (Holtem, Holthem) gaat terug tot 976. Een akte uit dat jaar vermeldt dat de heerlijke rechten van een deel van Holthem en Velthem werden afgestaan aan de Gentse Sint-Baafsabdij in ruil voor een landgoed van deze abdij te Noordwijk en te Idegem in Taxandria. Aan de hand van de toponymie (‘hulta-’: bos, ‘haima-’: woning)³, neemt men aan dat er te Holthem een kleine Germaanse ‘nederzetting’ bestond die zich in een uitgestrekt bosgebied situeerde.⁴

Op het ogenblik dat de Gentse Sint-Baafsabdij in het bezit komt van het grootste deel van de grond, bestaat Sint-Lievens-Houtem overwegend uit bossen.⁵ Naast de kerk bevond zich een grote hoeve, waarvan het bouwland geconcentreerd lag op de Hofkouter die onmiddellijk ten noorden aan dit hof paalde. Vanaf 976 begon men met de uitbouw van het domein.⁶

Pas na de 11de eeuw werd de naam van de aldaar vereerde Heilige Livinus verbonden met de oorspronkelijke naam.⁷

2.2.2. Koutertoponymie

Men vindt een concentratie van koutertoponiemen ten noorden, oosten en zuidoosten van het Marktpllein. De veldtoponiemen ten westen en zuidwesten wijzen op latere ontginningen vanaf de 13de eeuw (tot en met de 19de eeuw).

In de 11de eeuw werd door rooiing van het bos ten oosten van de kerk de Meulenkouter en de Sint-Lievenskouter aangelegd. Het aanleggen van de kouters ging wellicht gepaard met het invoeren van het drieslagsysteem. Het bezit van de abdijskouter op deze kouters bestond uit enkele zeer grote blokvormige percelen. De eigenlijke ontginning van de westelijke helft van Sint-Lievens-Houtem begon echter pas op het einde van de 12de eeuw. Hier heeft men op systematische wijze verkaveld. Dit kan nog waargenomen worden in het breedstrookige perceleringspatroon. Op het ogenblik van deze ontginningen was de bewoning echter reeds rondom de eerste ontginningskernen gefixeerd zodat het bewoningspatroon hier minder systematisch is.⁸ In de 18de eeuw bestond de helft van het grondgebied van de gemeente nog uit bossen: voornamelijk ten zuiden van het dorp en in de noordwestelijke hoek van de gemeente. De grote blokpercelen welke op de kadasterkaart van de 19de eeuw te zien zijn, danken hieraan hun bestaan.⁹

² Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

³ Gysseling, 1960, p. 517.

⁴ Daels & De Dapper, 1997, p. 18.

⁵ Verhulst, 1992, p. 162.

⁶ idem

⁷ idem

⁸ Verhulst, 1992, p. 162 en 166.

⁹ Verhulst, 1992, p. 166

2.2.3. Bedevaart en jaarmarkt

Sint-Lievens-Houtem had in de middeleeuwen een belangrijke bedevaart en jaarmarkt. De tweedaagse bedevaart van Gent naar Sint-Lievens-Houtem werd vanaf 1007 jaarlijks georganiseerd. Men herdacht hiermee het overbrengen van de relieken van Sint-Lieven (ook Sint-Livinus genoemd) van het dorp naar de Sint-Baafsabdij. Wegens perikelen tussen Boudewijn IV, Graaf van Vlaanderen en keizer Hendrik II van Duitsland moesten de relieken van de martelaar omwille van veiligheidsredenen verplaatst worden. De bedevaartstraditie werd in 1540 afgeschaft door Keizer Karel V. De bronnen vermelden 'onregelmatigheden en baldadigheden' als reden voor het opschorten van de bedevaart.¹⁰

De typische jaarmarkten zouden volgens een aantal auteurs hun oorsprong vinden in de jaarlijkse bedevaart. In het zog van de jaarlijkse bedevaart zou zich een bloeiende handel ontwikkeld hebben. Marktkramers en veehandelaars profiteerden van de massale toestroom van bedevaarders om hun koopwaar en dieren aan de man te brengen. Vanaf wanneer ze precies werden georganiseerd, is echter niet duidelijk. Een stichtingsoorkonde is ons tot op heden niet bekend. De eerste schriftelijke bron dateert uit de 14de eeuw.¹¹ Het gaat om toltarieven opgesteld in 1339. Verder wordt aangenomen dat er twee jaarmarkten per jaar plaatsvonden: één tijdens de zomer (29 juni) en één tijdens de winter (12 november). De winterjaarmarkt zou pas dateren van na de afschaffing van de bedevaart.¹²

2.2.4. Plaetse en/of dries ?

De bedevaarten (en de later eruit voortvloeiende jaarmarkten?) zouden aan de basis gelegen hebben om de oorspronkelijke 'dries' uit te breiden tot één grote gemeenschappelijke ruimte die de naam 'plaetse' kreeg en de nieuwe functie van marktplaats toebedeeld kreeg.¹³

Thoen¹⁴ merkt in dit verband op dat het dorpsplein te Sint-Lievens-Houtem niet met de naam 'dries' wordt aangeduid (hij vergelijkt de situatie onder andere met het nabijgelegen Balegem), maar wel met de naam 'plaetse'. Hoewel beide termen (plaetse en dries) in de literatuur vaak met elkaar worden gelijkgesteld lijken ze zowel qua vorm als qua functie geheel verschillend te zijn geweest. Het gaat in beide dorpen om wegverbredingen in de dorpskern die niet de meer onregelmatige vorm van de dries hadden. Voor Sint-Lievens-Houtem stelt Thoen dat de 'plaetse' vrijwel zeker een commerciële functie had. De term 'Paardemarkt' wijst daar bijvoorbeeld op. Daarnaast zou het centrale deel van het plein gebruikt zijn voor de verkoop van ter plaatse geweven wollen lakens. Sint-Lievens-Houtem was namelijk één van de weinige dorpen in de omgeving van Gent dat, dankzij een privilege, de toelating had om het stedelijk monopolie van lakenproductie te doorbreken. Dat monopolie werd kort na 1300 door de steden toegeëigend. Het 'Sint-Lievens laken' bleef tot in de 15de eeuw bekend. Vóór de 14de eeuw moet de landelijke wolnijverheid belangrijker geweest zijn in gans de ruimere regio (regio van Oosterzele). In verband met de functie van het plein in de 18e eeuw wordt vermeld dat het dorpsplein één grote gemeenschappelijke grasweide was voor het vee van de grote hoeven waarvan de poorten naar deze 'weide' gekeerd waren. In 1774 wordt ook een onderscheid gemaakt tussen een 'paardenmarkt', een 'verckensmerct' en een 'vette verckensmerct'.¹⁵

¹⁰ Braekman, 1995, p. 252.

¹¹ Van der Kelen, 1986.

¹² Braekman, 1995; Braekman, 1997; Daels & De Dapper, 1997, p. 8

¹³ Thoen, 1987, p. 21-22.

¹⁴ idem

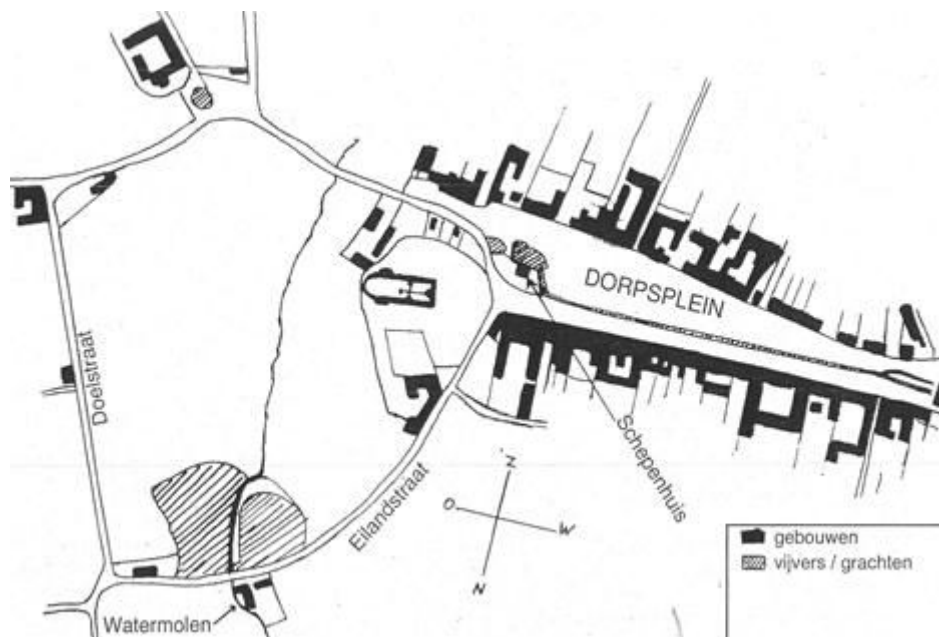
¹⁵ Braekman, 1997

2.2.5. Vijvers en grachten

Dat er vroeger te Houtem een groot aantal vijvers zijn geweest, kan niet worden betwijfeld. Hoeveel er precies waren en waar ze zich bevonden, is echter de vraag. Het lijkt ook waarschijnlijk dat dit aantal in de loop der eeuwen gevarieerd heeft. Tot het begin van de 19de eeuw waren ze talrijk waarna hun aantal geleidelijk aan afnam.¹⁶

Wat hier nu van belang is, zijn diegene die op de dorpsplaats zelf zouden gelegen hebben.¹⁷ Een taaie traditie wil dat er een groot aantal vijvers op de dorpsplaats waren (onder andere de theorie van Duquet die stelt dat de vijvers bijna de totale oppervlakte van het plein zouden hebben ingenomen¹⁸). Een historische tekst uit 1517 (een passage in een register van de lenen van de Sint-Baafsabdij) vermeldt inderdaad twee visputten of -vijvers.¹⁹

Volgens Braekman mag aangenomen worden dat er op de dorpsplaats eeuwenlang twee vijvers geweest zijn. Beide waren op het laagste gedeelte van het plein gelegen. **(figuur 2, 3)**

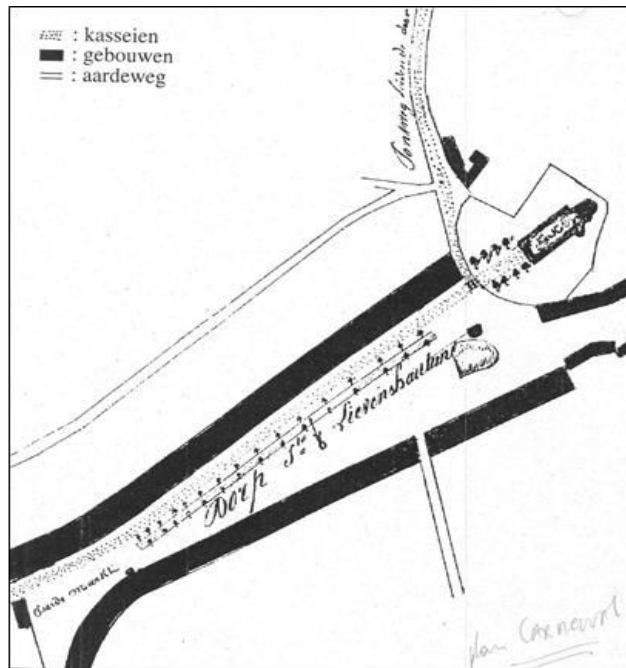
Figuur 2: Kadastraal plan uit 1812 (Braekman, 1995, p. 258).

¹⁶ Braekman, 1995, p. 256-257.

¹⁷ Voor een overzicht van de andere vijvers in Sint-Lievens-Houtem verwijzen we naar de verschillende publicaties van Braekman en Van der Kelen.

¹⁸ zie o.a. Braekman, 1997.

¹⁹ Braekman, 1995, p. 257.

Figuur 3: Plan uit 1830 opgesteld door landmeter P.Fr. Carnewal (Braekman, 1997, p. 62). Het noorden is naar boven gericht.

De twee vijvers op het plein worden in de tekst “putten om visschen up te voedene” genoemd. Men kweekte er vis in die wellicht bestemd was voor consumptie in de Sint-Baafsabdij van Gent. De vele vastendagen en de jaarlijkse vleesloze vastenperiode resulteerde bij de monniken in het verplicht verbruik van grote hoeveelheden vis. Braekman deed onderzoek naar het aanleggen van visputten in de 16de eeuw en stelde vast dat de opbouw van de twee putten, de aanvoer- en afvoergracht zoals beschreven in de tekst van 1517 samen met de landschappelijke en geo-topografische gegevens, overeenkomen met wat voor die periode gebruikelijk was.

Toen in de latere tijd de vijvers niet langer als visputten werden gebruikt (hun initiële functie) zijn ze wel geleidelijk in omvang verminderd. Ze werden dan immers niet meer geregeld gekuist en men zette er geen visjes meer op uit waardoor ze stilaan dichtslibden. Van de twee vijvers bleef er met de tijd nog maar één over (wellicht diegene die het laagst gelegen was). Pas op het einde van de 19e eeuw verdween het laatste restant ervan. Deze werd toen ‘Paardenput’ genoemd en werd als drinkpoel voor paarden gebruikt. Braekman veronderstelt dat tussen 1812 en 1830 de toevoer en afvoer van de lange toevoergracht ondergronds gebracht werd. Toen het gemeentebestuur in 1859 het dorpsplein wilde saneren en heraanleggen, werd de lange toevoergracht door een gemetselde ondergrondse riolering vervangen en werden de 62 lindebomen die volgens de notulen van de gemeenteraad rond de ‘fossées à combler’ stonden, verkocht. Ten slotte niet oninteressant is de veronderstelling van Braekman dat de huidige dichtst bij de kerk gesitueerde rij kastanjabomen zich ongeveer op de plaats bevindt waar zich eens de gracht en de dubbele rij lindebomen bevonden.²⁰

In 1858 zou men met het dempen van de visvijvers begonnen zijn. De ‘paardenput’ zou ook deels gedempt zijn met steenpuin van het voormalige Schepenhuis dat zich ook op de dorpsplaats bevond (cf. infra). Dit zou resulteren in een brede stofferige (zomer) en modderige (winter) weg. In 1910 is het plein vervolgens ongeveer 0.75 m opgehoogd en zijn er wegen en voetpaden aangelegd.²¹ Er zou tijdens die werkzaamheden ook een gemetselde riool aangelegd worden. Hiervan beweert men in sommige teksten

²⁰ Braekman, 1995; Braekman, 1997.

²¹ De reden waarom het plein opgehoogd wordt, wordt nergens vermeld.

dat deze zich vermoedelijk op de plaats van de 'vroegere verbindingsgracht' bevindt.²² We vermoeden dat men met 'verbindingsgracht' de lange toevoergracht bedoelt. Dit lijkt ons echter vreemd en onduidelijk aangezien deze gracht al eerder, in 1859 (cf. supra), 'ondergronds gebracht werd'. Het plein bleef tot ver in de twintigste eeuw (1970) een grasplein om uiteindelijk verhard te worden.²³

Van der Kelen²⁴ wijst ten slotte ook nog op het bestaan van een grote waterpoel op de hoek van de Paardenmarkt en het Hoeksken in 1900. De overloop zou langs een open gracht terechtkomen in een grote gemetste riool die nu nog altijd onder het dorpsplein van Houtem doorloopt in de richting van de kerk om aldaar af te draaien naar de Edgar Tinelstraat en zo uit te monden in de Cotthembeek (Molenbeek). Ten zuiden, achter de huizen van de Paardenmarkt, loopt nog steeds een open gracht die verbonden is met de riool op het Marktplein.

2.2.6. Schepenhuisje en 't Calf

Op het dorpsplein situeerde zich ook een schepenhuisje in de buurt van de twee vijvers. Het gebouw staat op enkele kaarten aangeduid (o.a. Popp, Carnewal en Kadasterkaart van 1812 en 1840). Uit historische bronnen weet men dat het schepenhuisje gebouwd werd tijdens de ambtsperiode van A. Triest, bisschop van Gent (1662-1657), waarschijnlijk in 1640.

Op basis van een schets door A. Van Lokeren uit 1847²⁵ maakte Van der Kelen een reconstructietekening van het gebouw alsook een plattegrond, waarbij de afmetingen 7 op 7 meter bedragen.

In de buurt van dit gebouwtje stond tevens de schandpaal. De schandpaal werd opgericht in 1541 door de abt van Sint-Baafs met toestemming van Karel V.²⁶

Uit een verslag van de gemeenteraadszitting in 1855 weet men dat er een voorstel tot slopen van het schepenhuis werd ingediend. Het gebouw stond toen blijkbaar al in ruïne.²⁷ Ondanks de vraag werden de laatste zichtbare restanten van het schepenhuis pas effectief in 1895 afgebroken. Dat blijkt ook uit een aquarel van het dorpsplein (gemaakt door Mr. Verbruggen in 1882 of 1889) waarop het schepenhuisje te zien is, weliswaar in ruïne. Uit het verslag van 1855 kunnen we ook afleiden dat het gebouw een kelder had en tot dan als gevangenis gebruikt werd (meestal gedurende de grote markten). Verder zou het schepenhuis in de 19e eeuw ook even als voorlopig onderwijslokaal gefunctioneerd hebben.

Een gelijkaardig schepenhuisje, gekend in Lessenbos, geeft een goede impressie van hoe het schepenhuis te Sint-Lievens-Houtem er moet hebben uit gezien.²⁸

Langs dezelfde zijde van het plein wordt ook 't Calf gesitueerd. Dit was een groot houten gebouw dat op de dorpsplaats recht tegenover de kerk gestaan zou hebben.²⁹ Het gebouw werd voor verschillende zaken gebruikt, maar functioneerde hoofdzakelijk als gildenhuis. De gemeente heeft het na 1540 ook gebruikt als vergaderzaal voor de schepenen en wellicht ook voor de zittingen van de vierschaar. In het begin van de 17e eeuw bevond het zich in vervallen toestand waardoor men zou beslist hebben om het schepenhuisje op te trekken. Aan de hand van oude kaarten meent Duquet dat beide bouwsels nog een tijd lang naast

²² Daels & De Dapper, 1997.

²³ Daels & De Dapper, 1997, p.21.

²⁴ Van der Kelen, Vesten, s.d. ; Duquet, 1976

²⁵ Duquet, 1976, p.18.

²⁶ Duquet, 1976, p.17.

²⁷ Daels & De Dapper, 1997, p.13

²⁸ Met dank aan Van der Kelen voor de informatie.

²⁹ Daels & De Dapper, 1997, p.13.

elkaar voorkomen. Enkele jaren na de bouw van het schepenhuisje werd 't Calf ten slotte gesloopt.³⁰ (figuur 4, 5)

Figuur 4: Schepenhuisje naar een schets van A. Van Lokeren (Duquet 1976, p. 18).

Figuur 5: Schepenhuisje Lessenbos (met dank aan I. Van der Kelen).

2.3 Archeologische situering en historiek van het onderzoek³¹

Te Sint-Lievens-Houtem zijn reeds een aantal archeologische onderzoeken uitgevoerd, die hieronder kort zijn samengevat.

In 1988 werd er, ter voorbereiding van verbeteringswerken aan de Sint-Lievenskapel ten zuiden van de kerk van *St.Lievens-Houtem*, door de *Nationale Dienst voor Opgravingen* (Koen De Grootte en Dirk Callebaut) onderzoek uitgevoerd. Men verrichtte onder andere onderzoek in de noordelijk gelegen spiltrapruimte, in de Sint-Lievenstombe, in de zuidelijk gelegen Sint-Lievenskapel en in de spiltrapruimte. Men wou ook inzicht verkrijgen in de afmetingen van de vroegere Romaanse kerk (lengte en breedte).³²

Bij restauratiewerken in de kerk in 1997 (onder andere in de Sint-Livinuskapel) werd er onder andere onderzoek gedaan naar oude muurschilderingen. Bepaalde zones werden ook opgegraven.³³

Naar aanleiding van een nieuwbouw op de hoek van de Schoolstraat en het Marktplaats werd in 2000 een noodonderzoek uitgevoerd. De oudste sporen die men aantrof, waren gerelateerd aan een cultuurlaag uit de 13^e eeuw. Deze werd doorsneden door enkele kuilen met asresten en verbrande leemresten die wellicht dateren uit de 14^e eeuw. Daarnaast werden ook nog een leemwinningskuil en een tonwaterput uit de 14^e eeuw gedocumenteerd. Het onderzoek werd uitgevoerd door het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.), in samenwerking met de provincie Oost-Vlaanderen (Koen De Grootte, Jan Moens, Wim De Clercq en Johan Deschietter).³⁴

³⁰ Deze gegevens zijn verkregen via Van der Kelen en zijn afkomstig van een niet gespecificeerde publicatie van Duquet. Het is ons derhalve niet bekend welke kaarten de auteur precies bedoelt.

³¹ SOLvA, Sint-Lievens-Houtem Marktplaats, Archeologisch vooronderzoek, juli-augustus 2008, Archeologie – Rapport 2.

³² Callebaut & De Grootte, 1988; Callebaut & De Grootte, 1989.

³³ VandenBorre, 1997, Van Eenhooge, 1997.

³⁴ De Grootte, Moens & De Clercq, 2001.

Bij werken ter voorbereiding van de Livinusfeesten stootte men in 2007 ter hoogte van het huidige kerkportaal op Balegemse stenen.³⁵

In 2008 voerde SOLVA in opdracht van het gemeentebestuur van Sint-Lievens-Houtem een proefsleuvenonderzoek uit op het Marktplein.³⁶ Deze resultaten zijn voor het onderzoek van 2011 zeer interessant, aangezien de huidige onderzoekssleuven aansluiten op deze uit 2008.

De oudst aangetroffen sporen gaan terug tot de 14de eeuw. Vanaf die periode is er een duidelijke ingebruikname van de plaats. Het betreft overwegend kuilen waarvan de functie, wegens de beperkte oppervlakte van het onderzoek, veelal onduidelijk bleef. Een aantal kuilen kon geïnterpreteerd worden als afvalkuilen en opgevolde leemwinningskuilen. Opmerkelijk waren een aantal zogenaamde 'brandkuilen' (kuil met brandafval) die onrechtstreeks iets vertellen over het brandgevaar dat in de late middeleeuwen Sint-Lievens-Houtem zou geteisterd hebben. Naast kuilen bevatte het plein naar de rand toe sporen van oude wegtracés, in de vorm van karrensporen, en een vermoedelijk oud loopvlak.

Van recentere datum zijn de gracht langs het plein, het schepenhuis en de 'poel'. De opvulling van de gracht bestaat hoofdzakelijk uit een heterogeen puinpakket dat materiaal bevat uit de 14de tot de 18de eeuw. Van het schepenhuis werd enkel de fundering aangetroffen. De poel die er onmiddellijk naast gesitueerd was, is ten dele met het afbraakmateriaal van het schepenhuis gevuld. Tegen het einde van de 19de eeuw was er van deze structuren niets meer zichtbaar, behalve een kleine depressie ter hoogte van de poel.

Hoewel sommige auteurs stellen dat een groot deel van het Marktplein zou ingenomen zijn door visvijvers, werd hier geen enkel bewijs voor gevonden. Behalve in de eerste sleuf (de poel) werden nergens indicaties voor de aanwezigheid van vijvers aangetoond.

³⁵ www.archeonet.be (23 mei 2007)

³⁶ Cherretté, Vanholme & Reniere, 2008

3. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

3.1 Methodologie en verloop van het onderzoek

De manier waarop het onderzoek diende te verlopen, werd bepaald door verschillende factoren en in overleg met de betrokken instanties. Om te vermijden dat het Eiland en de omliggende straten gedurende een lange tijd onbereikbaar zouden zijn, werd besloten dat het archeologisch onderzoek de riolerings- en heraanleggingswerken net zou voorafgaan. Deze rioleringswerken omvatten eerst het grootste deel van het Eiland, samen met de omliggende straten. Pas in een later stadium werd de aansluiting met de riolering onder het Marktplein onder handen genomen. Het archeologisch onderzoek diende dan ook, naar analogie met de andere werken, in twee fasen te gebeuren. Een eerste luik werd uitgevoerd in februari-maart en een tweede fase volgde enkele maanden later, in mei. Om de verkeershinder en de bereikbaarheid van enkele handelszaken tot een minimum te beperken, werd er voor het archeologisch onderzoek gekozen om deze fasering nog eens op te splitsen, waarbij telkens een kleine sleuf onderzocht werd en weer opgevuld, alvorens aan de volgende sleuf te beginnen. Op deze manier werd het onderzoek opgesplitst in vier zones van onderzoek die telkens in elkaars verlengde liggen. **(figuur 6)**

Figuur 6: Kadasterplan met aanduiding van de vier zones op Eiland.

Het Agentschap Ruimte en Erfgoed bakende de op te graven zone af van de rand van het onderzoek uit 2008 op het Marktplein tot aan Eiland nr. 5, en dit over een breedte van 3,5m. Het resultaat is een smalle opgravingsleuf van ongeveer 140m lengte. Het Agentschap voorzag voor het terreinwerk 75 werkdagen, voor de verwerking 30.

Het afgraven van de sleuf gebeurde machinaal tot op het gewenste archeologisch niveau en onder begeleiding van de archeologen, waarna het vlak werd geschaafd, gefotografeerd, getekend op schaal 1/50 en beschreven. Bij dit afgraven diende rekening gehouden met nutsleidingen die de sleuf zowel dwarsten als volgden. Elk spoor of onderdeel van een spoor (bijvoorbeeld bij verschillende opvullingslaagjes) kreeg op het grondplan een individueel spoornummer. Er werd, voor zover mogelijk, genummerd van jong naar oud. Een spoornummer bestaat uit de verwijzing naar de zone, naar het grondplan en vervolgens uit een individueel nummer. Zo wordt bijvoorbeeld naar een gracht met nummer 30, in zone I en op grondplan A verwezen als I/A/30. Wanneer we de coupe van dezelfde gracht zouden bekijken en deze gracht bijvoorbeeld blijkt te bestaan uit twee verschillende opvullingslaagjes dan krijgen deze lagen respectievelijk de spoornummers I/A/30/AB/1 en I/A/30/AB/2. Het spreekt voor zich dat kuil I/A/30 in grondplan en de opvullingslaagjes I/A/30/AB/1 en I/A/30/AB/2 in coupe tot dezelfde context behoren, want ze behoren tot dezelfde gracht. Sporen die tot eenzelfde context behoren krijgen dan ook eenzelfde contextnummer, namelijk het eerste spoornummer dat tot deze context behoort. In het geval van de aangehaalde gracht wordt het contextnummer dus I/A/30.

Van alle sporen en constructies en op regelmatige en relevante plaatsen werden hoogtes t.o.v. de Tweede Algemene Waterpassing genomen. Alle sporen werden gecoupeerd, gefotografeerd, getekend op schaal 1/20 en opnieuw beschreven. Van kuilen werd de resterende tweede helft verwijderd om materiaal te recupereren. Indien mogelijk werden relaties gelegd tussen de sporen onderling. Het meest representatieve gedeelte van de oostelijke sleufrand werd schoongemaakt, gefotografeerd, getekend op 1/20 en beschreven. Daar waar mogelijk werd tevens een dwarsprofiel van de sleuf geregistreerd.

De piketten werden door de landmeter ingemeten en gegeoreferend, zodoende de sleuf te kunnen plaatsen in het kadasterplan.

Alle vondsten werden per spoor en per laag verzameld in vondstszakjes voorzien van de projectcode (11-SLH-EI) en de code van de zone, het grondvlak en het spoornummer (bv. I/A/1). Indien relevant werden zeefstalen en pollenstalen genomen, eveneens voorzien van bovenvermelde codes.

3.2 Resultaten

De stratigrafie van het Eiland stemt overeen met die van het Marktplaatsje: alle sporen werden afgedekt door een opvullingspakket. In het noorden bedroeg deze opvulling slechts een 20-tal cm (zone I), in het midden circa 80 cm (zone III), en aan de meest zuidelijke kant circa 100 tot 120 cm (zone IV). Tijdens het vooronderzoek op het Marktplaatsje in 2008 is dit heterogeen opvullingspakket eveneens geregistreerd en gedateerd in de negentiende en twintigste eeuw. Deze wordt in relatie gebracht met de heraanleg van het plein in het begin van de twintigste eeuw en de heraanleg in 1970. De opvullingspakketten van het Eiland zijn dan ook vermoedelijk in verband te brengen met de aanleg/heraanleg van de straat.

In alle vier de zones (zones I, II, III en IV) werd over een afstand van circa 109 m een riool³⁷ aangetroffen die reeds tijdens het vooronderzoek op het Marktplaatsje in 2008 naar boven kwam. Toen werd geconcludeerd dat de goot vanuit het Marktplaatsje over de fundering van het schepenhuisje liep en daarbij het metselwerk had vernield.³⁸ Bij het huidige onderzoek was vast te stellen dat de riool min of meer de oriëntatie van de sleuf (en dus de straat) volgde en bestond uit een bakstenen constructie met variërend baksteenformaat (22,5 x 10,5 x 5,5 cm; 24 x 11 x 5 cm en 23 x 11 x 5cm). Deze riool werd ongetwijfeld voorafgegaan door een oudere, anders georiënteerde versie: op twee plaatsen doorsnijdt ze immers

³⁷ Structuur I/A/1

³⁸ SOLvA, Sint-Lievens-Houtem Marktplaatsje, Archeologisch vooronderzoek, juli-augustus 2008, Archeologie – Rapport 2.

restanten van dwars georiënteerde riolen.³⁹ Na circa 106 m maakte de riool een bocht in oostelijke richting om in de oostelijke sleufwand te verdwijnen (dus buiten het actuele straattracé). Ter hoogte van de bocht was de goot afgedekt met grote blokken Doornikse kalksteen en zandsteen, vermengd met gelig grijze kalkmortel. De datering van deze riool is postmiddeleeuws, vermoedelijk 19de eeuw. Alle overige sporen aangetroffen bij het huidige onderzoek zijn ouder. **(figuur 7,8)**

Figuur 7, 8: Bakstenen constructie van de riool met daar loodrecht op een oudere constructie (zone I, spoor 6); afbuiging in de oostelijke sleufwand.

Vanaf zone II, tot aan de aansluiting met het Marktplaats in zone IV, bleek de riool een oude kasseiweg/pleinbedekking te doorsnijden.⁴⁰ Deze kasseien werden soms over de gehele lengte van de sleuf aangetroffen, soms helemaal niet en soms slechts langs de westelijke rand van de sleuf, op een diepte van ongeveer 1 à 1,20 m t.o.v. het huidige straatniveau. Vooral naar het Marktplaats toe waren de kasseien enkel aanwezig langs de westrand van de sleuf. Mogelijk betekent dit dat de weg/het plein afboog naar het westen, maar het kan ook gewoon wijzen op een slechte bewaringstoestand. Opvallend was het totale ontbreken van boordstenen om de rand aan te duiden. Het is niet duidelijk of dit wil zeggen dat deze gerecupereerd of helemaal niet aanwezig waren. Mede door de beperkte onderzochte oppervlakte was het moeilijk dit nader te bepalen. Vast staat dat het als versterkt loopniveau was aangelegd. Opvallend is dat de kasseilaag niet overal even goed bewaard is. Het zou echter ook kunnen dat de kasseien niet overal aanwezig waren, dat deze enkel werden aangelegd waar ze daadwerkelijk nodig waren. Overal waar kasseien werden aangetroffen, werd ook een extra grondvlak onder de kasseien aangelegd, met het oog op mogelijke oudere sporen. Hieronder werden echter enkel twee langwerpige, niet nader definieerbare sporen⁴¹ en een aanmaaklaag aangetroffen. Tussen en onder de kasseien werd een groot aantal vondsten gerecupereerd. Die bestaan uit post-middeleeuws aardewerk, dierlijk bot, lederfragmenten (o.a. een schoenzool), een glasfragment, enkele fragmenten van een pijpsteel, bouw materiaal (o.a. een dakpanfragment), natuursteen en metalen objecten. Het aardewerk omvat voornamelijk steengoed met engobe/zoutglazuur (121 stuks), steengoed van het type Westerwald (6 stuks), rood lokaal gedraaide ceramiek (105 stuks), faïence fine (1 stuk), grijs lokaal gedraaide ceramiek (2 stuks) en grijze ceramiek (2 stuks). De metalen objecten bestaan uit hoefijzers (26 stuks), nagels (156 stuks), een gespje, een lakenloodje en metaalbrokken (53 stuks) die ook na het röntgenonderzoek geen bijkomende informatie opleverden. Mogelijk kunnen de metalen voorwerpen in verband worden gebracht met de paardenmarkt. Op het Marktplaats en in de omliggende straten werd sinds de 14de eeuw (eventueel vroeger al) vee verhandeld op de jaarmarkt en paardenmarkt, wat de grote hoeveelheid hoefijzers verklaart en meteen ook doet concluderen dat de kasseiweg/het plein het toenmalige loopvlak vormde. **(figuur 9, 10)**

³⁹ Structuren I/A/10 en II/A/12

⁴⁰ Structuur II/A//YZ/4

⁴¹ Sporen IV/A1/2 en IV/A1/3

Figuur 9, 10: Kasseweg/pleinbedekking in zone II en zone IV.

Er werd voor dit rapport getracht de typologie van de hoefijzers te achterhalen, maar dit blijft eerder hypothetisch. Volgens de typologie van J. Clark,⁴² opgesteld op basis van middeleeuwse vondsten uit opgravingen in het centrum van Londen en verwijzend naar een typologie van I.H. Goodall,⁴³ zijn de hoefijzers gevonden op Eiland te plaatsen bij 'type 3' of 'type 4'. Clark baseerde zich op materiaal daterend tussen 1150-1450, waarbij hij vier types kon onderscheiden.

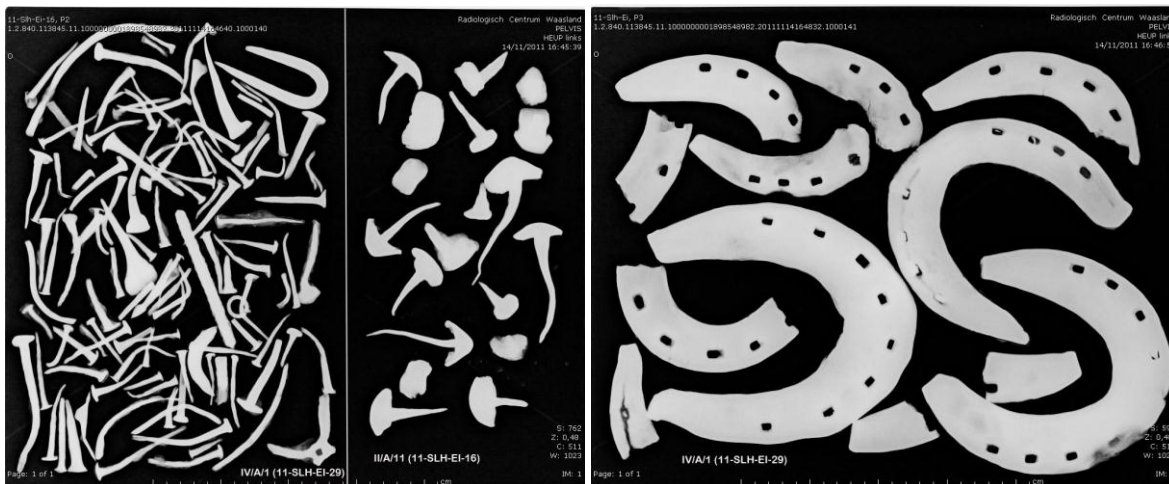
Bij type 3 betreft het zware hoefijzers met rechthoekige nagelgaten, rechthoekige openingen om de nagelgaten te kunnen plaatsen, afgeronde profielen en meestal een ruime afstand tussen de nagelgaten en het uiteinde van het hoefijzer. Er kunnen links en rechts drie of vier gaten voorkomen (3/3, 4/4), hoewel vier op links en drie op rechts ook mogelijk is (4/3). De nagels die hiervoor gebruikt werden, hebben vaak een rechthoekige overkappende kop die past in de openingen. Ze zijn meestal omgeplooid, maar het uiteinde kan uitzonderlijk ook tot spiraalvorm bewerkt zijn om een loszittende nagel vaster te zetten in plaats van hem te vervangen. Ook nagels met een grote kop, bijna circulair in profiel maar even breed als de schacht, waren in omloop. De schacht kon eindigen in een platte of puntige vorm, eveneens omgeplooid om vast te zitten in de hoof. Dit type hoefijzer komt voor vanaf circa 1200 en is veelvuldig in gebruik tussen circa 1270-1350, waarna het langzaam vervangen werd door het in gebruik komende type 4. Tussen circa 1330-1380 kwamen beide samen voor.

Type 4, de laatmiddeleeuwse vorm, is moeilijker te karakteriseren en lijkt sterk op type 3. Eén verschil met type 3 is de vorm van de nagelgaten en de nagels. De nagelgaten hebben geen aparte opening om de gaten te maken en om de nagelkop in te plaatsen. Ze zijn rechthoekig of vierkant. De vorm en het aantal stemt overeen met type 3 (3/3, 4/3, 4/4). Het type was in omloop in de 14de en de 15de eeuw. Tegen het eind van de 14de eeuw verdrong het type 3, in de 15de eeuw was het in algemeen gebruik.

Op basis van de typologie zouden de hoefijzers eerder als type 4 kunnen omschreven worden, wat overeenstemt met de eerste vermelding van de jaarmarkt in de 14de eeuw. De resultaten van het röntgenonderzoek kunnen in de toekomst meer uitsluitsel bieden. (figuur 11, 12) Het aangetroffen aardewerk valt te plaatsen in de postmiddeleeuwse periode; de aard van het materiaal laat een precieze datering niet toe.

⁴² Clark, 2004, pp. 84-123.

⁴³ Goodall, 1990, pp.1054-1061.

Figuur 11, 12: Selectie van de nagels en spijkers uit IV/A/1 en III/A/11. Selectie van boefijzers en boefijzerfragmenten uit IV/A/11.

In het meest noordelijke deel van de sleuf werd een 3 tot 4 m brede gracht⁴⁴ aangetroffen met een noord-zuid oriëntatie. Deze gracht vertoonde duidelijk twee fasen (een latere hergraving) waarbij de oudste gracht naar het einde van de sleuf toe opnieuw afboog en dus meer een cirkelvorm lijkt te hebben. Slechts één fragment ceramiek werd aangetroffen: een stukje grijs aardewerk, lokaal gedraaid en te plaatsen in de postmiddeleeuwen.

Meer naar het Marktplein toe werd nog een gracht⁴⁵ aangetroffen, ditmaal met een oost-west verloop maar deze kon slechts over een lengte van 5 m onderzocht worden. Ook hier werd slechts één stukje grijs aardewerk gevonden waar enkel kan uit afgeleid worden dat het eveneens postmiddeleeuws is.

In de meest zuidelijke hoek van zone III werd nog net de helft van een graf⁴⁶ aangetroffen. Door de verstoring aan de zuidoostelijke zijde in de sleuf was slechts het hoofd, het linker sleutelbeen, het linker schouderblad en een aantal ribben bewaard. Hier werd net de rand van de voormalige oude begraafplaats rond de kerk aangesneden en verwacht werd meer graven aan te treffen bij de volgende onderzoeksfase (cf. infra). (figuur 13)

Figuur 13: Het graf op de grens tussen zone III en zone IV (zone III, spoor S1).

⁴⁴ Spoor I/A/30

⁴⁵ Spoor I/A/17

⁴⁶ Context III/A//WX/5

Deels onder en grotendeels in het verlengde van de kasseiweg/het plein, werden naar het zuiden toe twee elkaar overlappende, langwerpige sporen⁴⁷ geregistreerd (zone IV). Mogelijk vormen zij een oudere, niet geplaveide weg, hoewel niet wordt uitgesloten dat het restanten van grachten betreft. Gezien de beperkte omvang van de sleuf, de vrij schuine oriëntatie van deze sporen hierbinnen en het ontbreken van vondsten, is hierover geen uitsluitsel bekomen.

Naar het Marktpllein toe bevatte de sleuf nog enkele sporen, waaronder een greppeltje⁴⁸ met een oost-west oriëntatie (dwars op de sleuf in zone IV). In het greppeltje werd een fragment van een daktegel aangetroffen, stukjes dierlijk bot, stukjes leder en postmiddeleeuwse ceramiek (16 scherven grijs, 1 scherf rood lokaal gedraaid en 1 stukje steengoed).

Verder werden in zone IV nog vijf kuilen geattesteerd waarvan drie⁴⁹ een gelijkaardige heterogene, donkergrijze zandlemige vulling vertoonden met vlekken moederbodem daarin vermengd. Slechts in één⁵⁰ daarvan was een klein stukje dierlijk bot bewaard. De twee andere kuilen⁵¹ bestonden uit een lichtgrijze vulling. In één⁵² daarvan werd het skelet van een varkentje aangetroffen. Door het ontbreken van vondsten blijft de datering van al deze kuilen moeilijk, evenals het achterhalen van de interpretatie.

Een probleem dat de aandacht verdient, is de opsplitsing van het terreinwerk in twee fasen (cf. supra). Om een zo goed mogelijk beeld te kunnen creëren van de archeologische restanten was het evident dat beide onderzoeksfases ruimtelijk op elkaar aangesloten waren. Bij zones I tot en met III is voor een correcte aaneenschakeling gezorgd. Na het afwerken van zone III is het terreinwerk twee maanden stilgelegd door een wijziging in de planning van de aannemer. Hierbij zijn afspraken gemaakt omtrent de zones die nog dienden opgegraven te worden en dus nog niet beschikbaar waren voor de geplande rioleringswerken, alsook afspraken omtrent timing.

Bij het starten van de tweede fase bleek evenwel dat er tijdens onze afwezigheid een strook van een tiental meter in de nog te onderzoeken zone reeds ingenomen was door de rioleringswerken, niettegenstaande de gemaakte afspraken hieromtrent. Het bodemarchief kon in deze zone bijgevolg niet meer geregistreerd worden. Daardoor zit er ook een leemte in het opgravingsplan en kan er geen volledige reconstructie worden gemaakt.

We kunnen veronderstellen dat er zich in deze zone sporen bevonden. Op basis van een aangetroffen skelet in zone III (daar waar zone IV moest op aansluiten, ter hoogte van de kerk) werd vastgesteld dat er zich ondermeer nog begravingen in konden bevinden. We vermelden volledigheidshalve wel dat er op de hoek van het Marktpllein met het Eiland verschillende nutsleidingen de straat dwarsen. Een deel van de te onderzoeken zone was mogelijk dus wel reeds vergraven.

Door de aard van het onderzoek is het niet mogelijk verregaande conclusies te trekken over de aangetroffen sporen. De maximale sleufbreedte van 3 tot 3,50 m biedt geen ruimtelijk inzicht. Zo is het niet mogelijk nader te bepalen of de kasseistrook een restant is van een weg of eerder een pleinbedekking. Zeker is wel dat het als versterkt loopniveau is aangelegd. Ook de aanwezigheid van de recente riolering op het tracé bemoeilijkt een overzichtelijk beeld. Veel sporen leverden aanzienlijk weinig of vaak zelfs helemaal geen vondsten op. Dit maakt dat een absolute datering voor veel van deze sporen problematisch is. De vondsten die wel zijn bewaard, zijn te plaatsen in de postmiddeleeuwse periode.

⁴⁷ Spoor IV/A/5 en IV/A/6

⁴⁸ Spoor IV/A/11

⁴⁹ Spoor IV/A/15, 17 en 18

⁵⁰ Spoor IV/A/18

⁵¹ Spoor IV/A/14 en 16

⁵² Spoor IV/A/16

4. ALGEMENE CONCLUSIE EN NABESCHOUWING

Kort samengevat leverde het onderzoek op Eiland te Sint-Lievens-Houtem een beperkt aantal archeologische sporen op, voornamelijk uit de postmiddeleeuwse periode.

Doorheen de ganse sleuf liep over een lengte van circa 109 m een 19de -eeuwse riool, die reeds in het vooronderzoek in 2008 op het Marktplein was opgedoken.

Daarnaast is het meest opvallende spoor een kasseiweg of –pleinbedekking dat eveneens op verschillende plaatsen in de sleuf naar boven kwam. Plaatselijk werden onder de weg of het plein enkel twee elkaar overlappende sporen en een aanmaaklaag geattesteerd. Deze weg of plein leverde een groot aantal vondsten op, voornamelijk metalen hoefijzers, nagels, steengoedfragmenten en stukjes rood lokaal gedraaid aardewerk.

Andere sporen zijn grachten, greppels en kuilen, waarvan een aantal niet verder kon geïnterpreteerd worden wegens de beperkte onderzochte oppervlakte en het beperkt aantal vondsten.

5. BIBLIOGRAFIE

- Braekman W.L.** 1995, Historische aantekeningen over Sint-Lievens-Houtem, *Het land van Aalst*, XLVII (4), pp. 245-280.
- Braekman W.L.** 1997, Nieuwe historische aantekeningen over Sint-Lievens-Houtem, *Het land van Aalst*, XLIX (1), pp. 53-70.
- Callebaut D. & De Groote K.** 1988, Sint-Lievens-Houtem (O.-Vl.): Sint-Michielskerk, *Archeologie* 1988/2, pp. 202-203.
- Callebaut D. & De Groote K.** 1989, De Sint-Michielskerk te Sint-Lievens-Houtem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 1989, pp. 44.
- Cherretté B., Vanholme N. & Reniere S.**, 2008, Sint-Lievens-Houtem Marktplaatsplein, Archeologisch vooronderzoek, *SOLVA Archeologie-rapport 2*, 43p, onuitgegeven rapport.
- Clark J.**, 2004, The medieval horse and its equipment c.1150-c.1415, Medieval finds from excavations in London:5, pp.84-123.
- Daels L. & De Dapper M.** 1997, Voorstel tot rangschikking als monument van Sint-Lievens-Houtem: "Paardenmarkt" - dries, *KCML (Provinciale Commissie Oost-Vlaanderen)*, pp. 1-30.
- De Groote K., Moens J. & De Clercq W.** 2001, Sint-Lievens-Houtem. Een laatmiddeleeuwse tonwaterput aan het marktplein, In: De Kegel A. e.a., *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, pp. 222-223.
- Duquet F.** 1976, *Zo was Sint-Lievens-Houtem*, Sint-Lievens-Houtem.
- Goodall I. H.**, 1990, Horseshoes, In: Biddle M., *Object and economy in medieval Winchester*, Winchester Studies 7, deel 2, Artefacts from medieval Winchester, 1990, pp. 1054-1061.
- Gysseling M.** 1960, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Tongeren.
- Thoen E.** 1987, Historisch-geografische tekst bij het kaartblad Oosterzele, *Projekt Historisch-landschappelijke reliktenkaarten van Vlaanderen (Intern rapport)*, Gent.
- VandenBorre H.** 1997, Materiaalwetenschappelijk onderzoek van de zuidelijke kapel en portaal in de St.-Michaëlskerk. Ongepubliceerd verslag.
- Van der Kelen I.** 1986, Geschiedeniskalender van Sint-Lievens-Houtem, *DARCOS uitgave*.
- Van der Kelen I.** 1997, Vrijlegging muurschilderingen en opgravingen in de Sint-Michaëlkerk te Sint-Lievens-Houtem, *DARCOS* 5.
- Van der Kelen I.** s.d., Vesten, *DARCOS*.
- Van der Kelen I.** s.d. Etymologische verklaring van enkele grachten te Sint-Lievens-Houtem.

Van Eenhooge D. 1997, Opgravingen in de St.-Michaëlkerk te Sint-Lievens-Houtem. Ongepubliceerd verslag.

Verhulst A. 1995, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel.

6. BIJLAGEN

1. Grondplannen

- Grondplan A
- Grondplan A1

2. Lijsten

- Algemene gegevensfiche
- Structurenlijst
- Overzichtsfoto's
- Contextlijst
- Sporenlijst
- Inventaris vondsten